

תקל"ח), ונודמן לשם "סיניור לינדו" שעסק בפילוסופיה. נתגלגלה שיחה על בעיות פילוסופיות "והיה סי' לינדו מדבר מספריהם בחיצוניות ואני הייתי משיב על הכל" 99. אין ספק שכלפי אנשים, שכל השכלתם וידיעותיהם לא נבעו ממקורות היהדות אלא מספרותה של צרפת והפילוסופיה החדשה, לא היה חיד"א יכול להסתפק בתשובות המבוססות רק על התלמוד והמדרשים מבלי להזדקק לספריהם של הפילוסופים היהודיים לפחות שבהם נמצאו מדעותיהם של חכמי יוון ועמים אחרים, אבל חיד"א עצמו לא החשיב את הפילוסופיה ולא עסק בה.

בעיית יחסו של חיד"א לשבתאות ולחכמים שבתאים אף-על-פי שכבר נידונה¹⁰⁰, היא זקוקה עדיין להארה. ס' "חמדת ימים", שיסודות שבתאיים שבו היו גלויים ללא ספק לחיד"א אמנם לא נזכר בשם הגדולים אבל בתשובותיו "חיים שאל" 101 מובא הספר בקשר לענייני הלכה ואין מכאן כל הסבר לשאלת יחסו לספר זה. בשם הגדולים השמיט חיד"א שמות של ספרים הרבה שהיו ידועים לו והובאו בספריו האחרים; על-כל-פנים ברור שלא השמיטו כיוון שלא רצה לגלות יחסו לספר, שהרי הוא מזכירו בתשובותיו. בספרייתו היתה מהדורה פולנית שלמה של "חמדת ימים" וכן ספרי הקיצורים שנעשו ממנו: "שכיות החמדה", "אוצר נחמד" ו"חמד אלהים" 102.

נעלם מעיני החכמים שעסקו בסוגיה זו שבהנהגותיו המודפסות משנות תקל"ד—תקל"ח ציין חיד"א בין הספרים שקרא בהם לתיקון הנפש פרקי תשובה, קצת פרקים מיום כיפור ו"פרקי סוכות מהח"י" (תקל"ה); בסוכות קרא בספר "חמד אלהים" (תקל"ו). מהנהגותיו שבכתב-יד אנו למדים שכבר בשנת תקכ"ז קרא בספר זה בחג השבועות, ובשנות תקכ"ח ותקל"ט קרא ב"חמדת ימים" ו"חמד אלהים". החל משנת תקל"ט אין אנו מוצאים זכר לספרים אלה, פרט לכך שבשנת תקמ"ג קרא בערב יום כיפור פירוש סדר העבודה מס' "חמדת ימים", ברם משנה זו ואילך קרא בפירוש סדר העבודה של הרמ"ק. אי-הכללתו של "חמדת ימים" ברשימת הספרים שקרא משנת תקל"ט ואילך, אינה יוצאת ללמד שחיד"א הזניח את הקריאה בספר זה משום הפגם השבתאי. חיד"א לא היה קורא בכל שנה באותם הספרים, וודאי שספרים שקרא בהם בקביעות אינם נזכרים בכל רשימה ורשימה של הנהגותיו. הספר היה איפוא מקודש בעיניו, הוא עיין בו והתפלל את התפילות שבו¹⁰³. התפילה המפורסמת, הנאמרת בהרבה מקהילות ישראל אחרי התשליך ביום ראש השנה¹⁰⁴ ושנדפסה במחזורים הרבה, יש בה פסקות שלמות מס' "חמדת ימים" 105, וחיד"א אינו מציין זאת. כלום היתה

99 שם, עמ' 135.

100 י' תשבי, ציונים לדמותו של חיד"א. ספר החיד"א, עמ' מז—נג.

101 א' יערי, תעלומת ספר, ירושלים תשי"ד, עמ' 149. יערי מעיר שבענייני הלכה שהשיגו עליו עמד חיד"א לצידו של בעל "חמדת ימים".

102 ספר החיד"א, עמ' מד.

103 יערי (שם) סבור שהאגדה שמביא ר' חיים פאלאג'י שבעל "חמדת ימים" נתגלגל בחיד"א באה להסברת אי-הזכרתו של ס' "חמדת ימים" בספרי המוסר והתפילות של חיד"א, ומראה שחיד"א מביא בספר אחר. ברם אין זו הכחנה בדברי ר' חיים פאלאג'י. ר' עמ' קסז והע' 65. על רקע זה של יחסו של חיד"א ל"חמדת ימים" נוצרו כמה אגדות. ר' אחת המובאה בשבחי הרב חיד"א. ספר חיד"א, עמ' קפט ויערי, תעלומת ספר, שם.

104 צפורן שמיר, סי' יב, דף נט, א.

105 שבת, חלק א, פרק א, דפוס ויניציאה, דף י. ור' א' יערי, שם, עמ' 149.

זו העלמה מכוונת? הן חיד"א אינו כותב שהוא חיבר את התפילה, אלא "שנהגתי לומר", ומה מקום יש לציין בתפילה מקורות שמהם נלקטה. כיוצא בזה אתה מוצא בהרבה מן התפילות שאף בהן יש פיסקות מספרי קבלה מבלי הזכרת מקורן.

ספר אחר, שמחברו האמין בהתגלותו המשיחית של שבתי צבי והדבר נרמז בו, קרא בו חיד"א ורשם אותו בהנהגותיו, הוא ספר "לקט שמואל" לר' שמואל פייביש כ"ץ (ויניציאה תנ"ד). בשנת תקל"ט קרא בו חיד"א "הדרש לפ' בראשית" ואף בס' שם הגדולים הוא משבח את הספר¹⁰⁶.

הסברה של תופעה זו כרוך בשאלה אחרת: מה היה יחסו של חיד"א לחכמים שבתאים. בכמה מקומות בספריו השמיע "דברי הסתייגות וגינוי כלפי התנועה השבתאית"¹⁰⁷. הוא מגן על אנשי ארץ-ישראל, "דתלו [בהם] בוקי סריקי... וכתוב בספר"¹⁰⁸, ומעיד שהם מתאבלים על החורבן וקוראים תיקון חצות. אולם לשיא ביטוי ההסתייגות הגיעו דבריו בקובץ אגרות שבתאיות של ר' אברהם רוויגו וחוגו, שבא לידו בליורנו בשנת תקמ"ט¹⁰⁹. "ומידי עוברי עולם חשך לראות גדולי ישראל נאחזו בסבך ונתפתו, וגם כי ידעו מאי דהתה לא שמו לבם. מה אענה ומה אומר, ה' הטוב יכפר בעד. ובמסתרים תבכה נפשי על דור יתום, אוי לנו אהה עלינו". על ר' אברהם רוויגו ששאל ל"מגיד" אם עליו לצום בתשעה באב כתב "רב מאמין אשר היה נפתה בעוה"ר בהבלים ושאל שלא כהוגן"¹¹⁰, ובהביאו את הסיפור על ר' חיים מלאך שנסע אל פרימו לאדריאנופולי ולמד מפיו את סוד האלהות של ש"צ, כתב: "ומי האיש ירא ה' ירחיק עצמו מהכל"¹¹¹.

מצד שני הוא מזכיר בדרך כבוד את ר' אברהם רוויגו¹¹², ר' בנימין הכהן ר' יהודה

106 שם הגדולים, ערך לקט שמואל.

107 י' תשבי, שם, עמ' מז. על המקומות במעגל טוב שציין תשבי, שבהם נזכרים עניינים שבתאיים יש להוסיף רשימתו מחירציללי, שראה שם ספר צבי מודת וספורי ש"ץ (עמ' 41), ובמודינה ראה "צורת ש"ץ צורה נאה ויפה מאד וזקן שחור ומן הצד כתר וקרן" (עמ' 93). ור' גם זכרון מעשיות ונסים, סי' 321. ספר החיד"א, עמ' פד.

108 שם הגדולים, ערך קצור תקפו כהן. דבריו מכונים נגד האשמתו של ר' יעקב עמדין, שכתב בהכללה על אנשי ארץ-ישראל: "ודרך כלל אל תבטחו ברע אל תאמינו באלון ככבש יובל להתפאר בחכמת הנסתר להתאבל... ממשולחי א"י ודומיהם", שבירת לוחות האון, אלטונה דף ג, ב. ועיין ג' שלום, ידיעות על השבתאים בספרי המסיונרים, ציון, שנה ט, עמ' 88.

109 כ"י המוזיאון הבריטי Or. 9165. רשימה זו גילה ופירש י' תשבי, שם, עמ' מז.

110 מעגל טוב, עמ' פ. מתוך כך שעל רוויגו כותב חיד"א "רב מאמין" ועל המחבר השבתאי של ההגדה לתשעה באב "כופר אחד", מעלה תשבי את הסברה שהדבר נאמר כפשוטו על דרך החיוב (שם, עמ' ג), והוא שואל אם לא היתה התמרמרותו של חיד"א מכחנת בעיקר נגד ביטול הצום והאבל שגם המגיד השבתאי התייחס אליו בשלילה. דומה עלי, שגם אם לא היו בידינו העדויות המפורשות על יחסו השלילי של חיד"א לשבתאות אין להסיק מכאן על יחס חיובי, כי לדקדוק לשון מעין זה ביומן-ספרותי שנועד לצורך עצמו של המחבר מה זאת עושה? השימוש יכול להיות פעם בדרך החיוב ופעם בדרך השלילה גם אם שניהם באים בפיסקה אחת. אך גם אם לא כן, הרי יש להבחין בין העניינים שעליהם באו ה"כינויים" שנתן חיד"א. הוא קרא כיסוד לאותו מחבר, שעשה ענין הצום של תשעה באב פלסתר והפכו לתג, כליל התקדש חג הפסח. ואילו ר' אברהם רוויגו היה רב וחיד"א כיבדו משום תורתו מה שאין כן מחבר ההגדה לתשעה באב. ור' עוד להלן.

111 תשבי, עמ' גב. הנוסח המלא, ר' ספר החיד"א עמ' עג-עד. גם בסוף הסיפור על ביטול הצורך בקריאת תיקון רחל משנת תי"ז כתב: "ואנכי תולעת בכל זאת לא אמנע מלומר תיקון הגו' מכמה טעמים". שם, עמ' עד.

112 מלבד המקום בשם הגדולים שחיד"א מזכיר את רוויגו הנזכר אצל תשבי (עמ' ג) הוא מצטט אותו גם בערך זהר.

שראף ור' שמואל פרימו, ששבתאותו היתה ידועה לו. בהערצה מרובה הוא מזכיר את שמו של פרימו, סופרו של ש"צ, בשם הגדולים ובספרי הדרוש שלו הוא מרבה להביא את דרושיו¹¹³. הוא מכנה את פרימו בתואר "מופת הדור" שאינו רגיל בלשונו אלא עליו ועל ר' חיים אבואלעפיא. האם יכולים אנו להסיק מכך שיחסו של חיד"א לשבתאות ולשבתאים היה דו-ערכי, "ועל אף ההתנגדות לאמונה זו התרוצצה בקרבו גם אהדה לחכמי השבתאים ולא הגיע לידי הכרעה גמורה"¹¹⁴ ?

דומה, שעלינו להבחין בין יחסו לחכמים שבתאים לבין יחסו לאמונה השבתאית. לראשונים הוא מביע יחס של כבוד רק אם היו גדולים בתורה וחיברו ספרים. חיד"א לא ראה טעם לפסול את למדנותם וחשיבות ספריהם אם ספריהם לא נתפגלו בתורות השבתאיות. הוא עיק בהם והביא מדבריהם בדרושו וספריו ולא מצא כל פגם בכך, אף-על-פי שדעותיהם השבתאיות היו ידועות לו¹¹⁵. אהדה לחכמים אף-על-פי שהאמינו במשיחיותו של שבתאי צבי יש כאן, אהדה לחכמים שבתאים אין כאן, אלא להיפך שנאה ותיעוב. סיוע לדבר זה אנו מוצאים באותם דברים שכתב חיד"א בקובץ האגרות השבתאי. הוא הופתע והסתייג בכל לבו ונפשו מאמונתם ועל כשלונם בכה במסתרים אבל עדיין הם נקראים בפיו "גדולי ישראל". זוהי הבחנה גמורה בין אמונתם הפרטית האישית לגדלותם בתורה וחשיבות ספריהם ותורתם. הוא הדין למצב ההפוך. זה היה יחסו גם לספר של מחבר שבתאי כ"חמדת ימים" שהיסודות השבתאיים מועטים בו ורובו דברי מוסר והלכה, שקרא בו לתיקון הנפש והדברים החשובים שבו לא נסתאבו ונתפגמו משום שהמחבר היה שבתאי או משום שבכמה מקומות נמצאו בו רמזים שבתאיים.

במקום אחד בלבד מדבר חיד"א על האמונה השבתאית ודבריו לא משאירים כל מקום לספק על יחסו השלילי ביותר. חיד"א תמה על סברתו של ר' יעקב עמדין שאין ספר הזוהר מחיבורו של רשב"י ומלמד עליו סניגוריה, שר' יעקב עמדין "ידע באמת ובתמים ענין הזוהר הקדוש, אך בקנאתו על כת הארורה שעוברים על כריתות ומיתות ב"ד דתלו עצמם בלשונות הזוהר בדברי שוא ושקר, לכן הראה פנים לקעקע ביצתם משום עת לעשות פקפוקים אלו וכונתו לשמים"¹¹⁶. ביטוי כזה בחריפות יתירה כזאת מפיו של חיד"א המתון שאיננו מוציא קללה מפיו לעולם, יש בה ללמד שלא רק בהסתייגות התייחס חיד"א לשבתאות אלא גם בהתנגדות.

שאלה הראויה להיחקר היא: מה היה יחסו של חיד"א לספרות החסידים ומה ינק ממנה ואם קיבלו החסידים את ספריו והושפעו מהם? בראשית הופעתה לא נתפשטה החסידות בקהילות המזרח ולא השפיעה כלל. חכמי הספרדים לא קראו בספריהם של ראשי החסידות ולא דבקו בהנהגותיהם. התפשטותם של ספרי חיד"א בקרב קהילות החסידים גרמה לפירסומו ויצירת מגע בין החסידים לבינו. מתוך כך ידע על תנועה זו והיה בקי בספריהם של אבות החסידות. תופעה מעניינת היא שהגר"א לא נזכר אפילו פעם אחת בספריו של

113 בשנת תקי"ד דרש חיד"א בגאסטאללה על דרך דרשתו של פרימו. מעגל טוב, עמ' 8.

114 כפי שמניח תשובי, שם, עמ' נג.

115 ס' "לקט שמואל" קרא בו והזכירו בשם הגדולים (ר' הע' 106). ואילו ספר אחר, "תעלומית ומקורות חכמה" (שם הגדולים, ערך זה), שמצא בו מינות שבתאית הזוהר שלא לקרוא בו.

116 שם הגדולים, ערך ספר הזוהר. תשובי לא ידע, כנראה, על דבריו אלה של חיד"א.